

О. М. Караульна

ТРАКТУВАННЯ ПРОЦЕСІВ НАЦІОГЕНЕЗИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ І. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

Незважаючи на більш-менш викристалізований досвід державотворення, Україна і сьогодні багатьма політологами позначається як посткомуністична держава. Це говорить про те, що Україна і донині знаходиться на перехідній стадії визначення шляху свого державного становлення. Стрімке зростання національної самосвідомості серед українського народу спричинено глобальними соціальними змінами, які відбулися як в середині країни, так і поза неї, спрямувало науковців на визначення орієнтирів національного державотворення. Вони зосередили увагу на таких поняттях, як “нація”, “націоналізм”, націотворення, що і окреслило актуальність даного дослідження.

Слід відмітити, що і до сьогоднішнього дня немає одностайних наукових тверджень та теоретичних визначень терміну “нація” та “націоналізм”.

Заполітизована та обмежена рамками комуністичної концепції “злиття націй”, за якою всі нації СРСР асимілюють і створять єдине середовище “радянський народ”, радянська українська історіографія не могла об’єктивно висвітлювати процеси “націогенези”. Доволі негативно трактувала вона дослідження українського національного процесу, представлене працями істориків української діаспори — Д. Донцова, В. Липинського, В. Винниченка, Р. Шпорлюка, І. Лисяка-Рудницького.

Сучасна українська історична наука доволі активно включилась до розгляду теорій нації та націоналізму, бо вважає їх стержневими при побудові нової моделі суспільно-політичного устрою України. Ознайомившись з науковим досвідом та напрацюваннями західних вчених з даного питання, з концепціями Сетоно-Вотсана, Д. Армстронга, Е. Сміта, Б. Андерсона, українська історіографія набула свій науковий погляд на визначення термінів “націоналізм”, “національна свідомість” та на історичний рух становлення української нації.

Наукові розробки Г. Касянова “Традиції нації та націоналізму”, М. Рябчика “Страсті за націоналізмом”, М. Степка “Буття етносу. Витоки, сучасність, перспективи”, Забужко О. “Філо-

софія української ідеї та європейський контекст”, Я. Грицака “Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.”, В. Лісового “Культура — ідеологія — політика” — не тільки поглибили наукове розуміння проблеми, а й висвітлили нові аспекти феномену.

Однак, на наш погляд, наукова спадщина І. Лисяка-Рудницького стосовно процесу націогенезу та націоналізму як об’єктивного суспільного явища представлена в новітній науковій думці дещо фрагментарно. Це і визначило мету та завдання даної статті — узагальнити, систематизувати та описати наукове трактування проблем нації й націоналізму, представленого в доробку І. Лисяка-Рудницького, як предмета його наукового аналізу.

Характер та завдання дослідження зумовили застосування системного, хронологічного та порівняльного наукового методу при вивченні методологічних розробок І. Лисяка-Рудницького стосовно націй й націоналізму, вміщених у працях “Націоналізм і тоталітаризм”, “Зневаги до проблеми “історичних та “неісторичних” націй”, “Формування українського народу й нації”, “Націоналізм”, “Русифікація чи малоросіянізація”.

Спроби теоретичного осмислення відповідних явищ у житті українського суспільства спостерігаються в українській політичній думці на початку XX ст. Публіцистична брошура С. Мазлаха та В. Шахрая “До хвилі (що діється на Україні та з Україною?)”, за словами Івана Лисяка-Рудницького, мала велике значення як перший теоретичний вияв концепції “національного комунізму”, який став основою зародження шляхів національного утвердження України.

Провідну роль у розвитку ідей націоналізму відіграв М. Хвильвий, якого, за твердженням І. Лисяка-Рудницького, неможливо відділити від великого культурного піднесення нації, згодом зрізаного сталінським терором.

Досвід та практика формування громадського суспільства породили чимало теорій та концепцій походження націй, які опрацював І. Лисяк-Рудницький. На цьому тлі три з них є найтривалішими. За одною — створення націй це закономірний, споконвічний історичний процес, де практичною підставою для виникнення є нескінченні війни між суверенними володіннями. Суть її, на перший погляд, проста: право обумовлюється

силою, що визначає суверенітет як особистості, так і держави. Становище держави в світовому світотворенні подібне становищу громадянина в самій державі: "...там і тут діє не висока мораль, не воля Бога, а твердий і холодний егоїстичний розрахунок; як окремі індивіди, так і народи у взаєминах один з одним повинні покладатися лише на здорове, природне почуття самозбереження" [1, 9]. Мається на увазі, що "природність" нації глибоко пов'язана з самою природою людини.

Лисяк-Рудницький один із перших з істориків української діаспори дійшов висновку, що феномен природного почуття самозбереження людини не є підставою до виникнення нації. Нація, зазначає історик, є феномен політичної сфери, бо нація — це колектив людей, що хочуть бути державою [2, 13].

Доволі критично сприйняв І. Лисяк-Рудницький теорію, з якої нації не існували завжди, це продукт перетворень новітнього часу, і розпочався він з доби французької революції 1789 р. Велика Французька революція та початок епохи індустріальної революції створили світ, у якому довелося народам Європи жити протягом наступного ХІХ ст. аж до першої світової війни і революцій, що прийшли слідом. Досвід французької революції та національно-державне будівництво послужило гарним прикладом для інших країн Європи. Саме Франція, незважаючи на те, що її населення було поліетнічним, а географічні розміри досить великими, під час революції 1789 р. була проголошена єдиною і неподільною державою. Від того часу існує погляд, що нація — поняття політичне, де етнічні відмінності не повинні мати політичного значення. Тоді ж конституцією Франції, вперше у світовій практиці, було проголошено принцип національного суверенітету: "суверенітет є єдиним, неподільним, невід'ємним та невідчужуваним. Він належить нації, ні група людей, ні будь-яка особа не можуть його привласнити" [3, 15].

Науковець заперечив, що Велика Французька революція є відправним моментом у формуванні європейських націй, вона дійсно, на думку історика, відіграла велику націотворчу роль, висунувши ідею, що носієм політичної влади є загал населення, а не обмежені вищі прошарки суспільства, і тим самим перетворила підданих на громадян, які стали співвідповідальними за долю колективу-нації [4, 16].

Рішуче виступаючи проти отожднення категорій “народ” і “нація”, Лисяк-Рудницький доводив, що ці два явища розрінені і не покриваються. “Не тільки з давнішої історії, а й з сучасності можна навести велике число емпіричних доказів, що є нації, що складаються з кількох народів, як і народи, що розпадаються на кілька націй” [5, 13].

Трактуючи “народ” як одиницю етнічну, Лисяк-Рудницький стверджував, що приналежність людини до того чи іншого народу визначається сукупністю певних об’єктивних ознак, хоч і не можна беззаперечно сказати, які саме потрібні прикмети, щоб утворився “народ”. Називаючи загально вживані прикмети, такі як походження, мова, побут, своєрідний стиль життя, вчений зазначав, що існують народи, які загубили, або їм бракує певних визначальних прикмет, які вважаються науковцями потрібними. “Наприклад, шотландці й ірландці, безперечно, народи, хоч вони загубили коріння своєї рідної мови” [6, 11]

Висуваючи тезу, що народи виникають як би самі по собі, постають й живуть продовж довгих століть, деколи навіть тисячоліть, хоч про це ніхто свідомо й не “старався”, автор застерігає від застосування при оцінці народу суцільно природознавчих категорій, бо вони не можуть бути адекватні проти історико-соціальних, оскільки народ це “духовна істота”, прийнята “народною свідомістю” [7, 12]. Вважаючи націю вищим щаблем суспільного витвору, ніж народ, вчений стверджував, що цей утвір є значно слабкішим за народ.

Аргументованою й доцільною вважав Лисяк-Рудницький концепцію німецького мислителя Й. Гердера, за якою нація це — об’єднання людей, яке відзначається спільною культурою, побудованою на спільності народної мови. Бо власне мова простого люду правдиво відображає справжній характер і дух народу. Від цього погляду згодом чимало науковців перейшли до твердження, що ті права, які французи чи, скажімо, американці приписують “народові”, насправді належать національностям за умови, що вони зберігають рідну мову і культуру. Нові наукові дисципліни, які формувалися на той час — етнографія, фольклор, мовознавство, мистецтвознавство, релігієзнавство, а також історія — перетворилися на історію народу і визначили кордони майбутніх національних держав [8, 63]. Таким чином,

за основну ознаку нації, тобто такого історичного феномену, якому належить право творити самостійну державу, стали вважати етноси [9, 42]. Завдяки становленню етнічних націй відбулось об'єднання раніше існуючих етносів у принципово нову культурну цілісність.

Дотримуючись позицій, що етнічність є фундаментом для формування нації, Лисяк-Рудницький все ж вважав, що сама етнічність утримує людину в сфері її інстинктивних звичок і нахилів і не дає їй ні цілей, ні ідеалів для свідомої дії творити політичний колектив [10, 12].

Етнос, наголошував науковець, відзначається сукупністю об'єктивних прикмет, таких як звичаї, побут й мова. Ці прикмети передаються з покоління в покоління майже автоматично, без свідомого зусилля, порядком суспільної небіологічної спадковості та психологічної основи. Існування менш-більш гомогенної етнічної маси сприяє формуванню нації. На одному етнічному субстраті можуть вирости різні нації. Наприклад, частина нижньо-німецьких племен увійшла до складу німецької нації, тоді як друга частина оформилася у відрубну голландську націю [11, 471].

Лисяк-Рудницький не до кінця погоджується з думкою французького вченого Е. Ренана, що нація — це щоденний племісцит... що це велика спільність, створена з розумінням та усвідомленням жертви, колись принесеної, і готовою до нової (жертви). Ідея “суспільного договору”, на думку науковця, влучно передає внутрішню суть існування нації, де точка тяжіння лежить у волі бути товариством, підпорядковуватися запровадженим законам і владі, користуватися правами і виконувати національні обов'язки. Це можна вважати щоденним племісцитом. Однак якщо розуміти його як історичний факт, що нібито стався, то дана теорія не витримує критики, бо людина, як правило, підкреслює історик, не вибирає собі нації, приналежність обумовлена народженням, і людина повинна виконувати ті обов'язки, які підтримують цю приналежність. Нехтування або саботаж цих обов'язків це свідоме віддалення від своєї нації [12, 12].

Лисяк-Рудницький заперечує тезу, що нації сформувались на переломі XVIII і XIX століть. За трактуванням науковця, найважливіші європейські нації сформулювались після пере-

лому першого й другого тисячоліття н. е. В добу хрестових походів оформились ряд національних колективів, а саме: французи, німці, англійці, а друга половина XV — початок XVI ст. стали періодом утвердження сильних національних монархій [13, 16].

Вважаючи безаргументальною теорію німецького соціолога М. Вебера, що розумів націю як “спільноту почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і яка природно прагне створити її” [14, 28], де спільність почуття формується на загальних традиціях, мові, культурі, Лисяк-Рудницький в праці “Русифікація чи малоросіянізація?” чітко визначив зміст поняття нації. “Нація — це самосвідома політична й культурна спільнота, яка добровільно диференціює себе від інших подібних спільнот-націй та має волю суверенно формувати своє життя. Нормативною формою нації є окрема національна держава” [15, 472].

Повновласними категоріями історичного пізнання вважав вчений поняття “історичності й “неісторичності” нації. Г Грабович у статті “До історії української літератури” досліджує дане питання з позиції історії літератури, Лисяк-Рудницький у площині соціально-політичної історії. На захист своїх положень він обґрунтовує декілька позицій, які ми визначили таким чином: 1) нація існує в часі, тому неминуче є історичною; 2) історичність стає дійсною лише тоді, коли спільнота досягає самоусвідомлення; 3) вирішальним фактором існування історичних націй є збереження провідної верстви інтелігенції як носія політичної свідомості та високої культури; 4) неісторичні нації втратили або ніколи не мали репрезентивний клас і були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю і культурою переважно народного характеру; 5) не потрібно путати процес зміни складу національної еліти внаслідок внутрішніх революцій і повне винищення в результаті чужинецького завоювання; 6) “неісторичні” нації прагнуть до побудови національних спільнот на народній основі “знизу до гори”, “історичні” нації — розширити національну спільноту від еліти до простого народу; 7) серед “історичних” націй панує концепція державних прав та історичних кордонів, за якою “неісторичні” нації мали бути впокорені й асимільовані [16, 32–33,35,36].

З'ясовуючи поняття “історичності” й “неісторичності” націй, в статті “Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй”, Лисяк-Рудницький відхиляє, що вперше його застосував Гердер або Гобіно (як вважав професор Г. Грабович), скоріш за все це теоретичне осмислення Гегеля, що набуло самостійного значення в юридичній і адміністративній практиці Габсбурзької імперії. З 1848 р. ці терміни вже широко використовує публіцистична література, вони зустрічаються в працях Роберта А. Канна, що досліджує національні проблеми Австро-Угорщини, Гю Сітон-Вотсона, який вивчає “старі сталі нації Європи” та “нові нації”.

Не оминає вчений й питання про “вищість” й “нижчість” нації, однак пропонує розуміти це співвідношення відносно. Він не згоден з думкою Г. Грабовича, що без цих понять можна обійтись. Ці категорії допомагають застосовувати порівняльні методи для визначення унікальності будь-якої нації, бо всі людські культури не йдуть однією дорогою у своєму розвитку, а проходять у своїй еволюції різні стадії.

Розглядає поняття “смерті” та “самогубства” нації. Щоб нація вмерла, зазначає автор, не потрібно загибелі етносу, який входить до неї, достатньо, щоб згасла воля бути окремим політичним суб'єктом.

Трактує “смерть нації” як винищення всієї провідної версти нації яка є носієм національної свідомості, а “самогубство нації” — добровільний перехід до чужої національно-державної ідеології. Новітні нації, на думку історика, стали демократизованими, розширюючись до всього народу, це робить “смерть” новітньої нації малоюмовірною, якщо не станеться справжнього геноциду [17, 37–38].

Дотримуючись позиції, за якою нація є суспільним витвором куди слабкішим, ніж народ, водночас Лисяк-Рудницький оцінював, що це — вищий щабель суспільного витвору, як народ. Для створення нації-держави необхідні суб'єктивні та об'єктивні передумови, якими є у першому варіанті — хотіння й уміння, та у другому варіанті — чисельність, відповідна геополітична ситуація тощо [18, 16].

Українську націю Лисяк-Рудницький вважав як неісторичну, але таку, яка прагне зреконструювати перервану “тяглість” історичної традиції. Стосовно її націогенези він застосував тер-

міни “ставання” й “завмирання”, які мало ще відображені й вивчені в історіографії.

Науковець намітив декілька етапів становлення української нації, перший він визначив як “первісне формування нації”, яке відбулося в Україні з великим запізненням і пов’язане з процесом розпаду Київської держави. Однак нація, що викристалізувалась в Галицько-Волинському Королівстві та Великому Князівстві Литовському, загибає після Люблінської унії [19, 18].

Другий період розпочався на переломі XVII століття, однак також зазнав поразки після ліквідації козацької України в XVIII ст. Таким чином, українська нація вже двічі “вмирала” й двічі відроджувалась наново.

Третій — розпочався з 1917 р., зробив великий поступ під час 1920-х років; четвертий період (часи українізації) — був зупинений і почасти повернутий назад протягом чвертьстолітнього правління Сталіна; п’ятий — є дискусійним, чи можна Україну навіть сьогодні вважати повною нацією. І тут науковець має на увазі більше, ніж брак політичної самостійності, тому що трактує націю як спільноту з виразною свідомістю і волею, а не просто сукупність індивідів, яким випало щастя мати спільну мову й певні етнічні риси [20, 21–24].

Отже, в науковій спадщині І. Лисяка-Рудницького під впливом ґрунтовного вивчення історико-політичного середовища різних країн сформована теорія націогенезу. Основу теорії становлять базові поняття та принципи, передусім це — визначення сутності та ознак нації, категорії “історичності” й “неісторичності”, “повноти” й “неповноти”, “смерті” й “завмирання” нації. Науковець визначив об’єктивні й суб’єктивні чинники для співвідношення понять “нації” й “етносу”, аргументував аналітичний поділ на “народ” і “націю”, розробив концепцію формування “модерної української нації”, де хоч і спостерігались перерви, однак наявність народу гарантувало спадковість у націогенезі.

Таким чином, аналітична структура націогенезу, запропонована Лисяком-Рудницьким, є актуальною і сьогодні і надає можливість структурувати наукові уявлення про націогенез і визначити співвідношення його з етногенезом.

Література

1. Історія сучасного світу / Ю. А. Горбань, В. В. Петровський, А. Г. Слюсаренко та інші / — К.: Телепрес-інформ: 2001. — С. 5. Там же. — С. 9.
2. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 13.
3. Історія сучасного світу / Ю. А. Горбань, В. В. Петровський, А. Г. Слюсаренко та інші. — К.: Телепрес-інформ: 2001. — С. 15.
4. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 16.
5. Там же. — С. 13.
6. Там же. — С. 11.
7. Там же. — С. 12.
8. Історія сучасного світу / Ю. А. Горбань, В. В. Петровський, А. Г. Слюсаренко та інші. — К.: Телепрес-інформ: 2001. — С. 63.
9. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. — К.: Либідь: 1999. — С. 42.
10. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 12.
11. Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? Історичні есе. — Т. 2. — Київ: Основи: 1994. — С. 471.
12. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 12.
13. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 16.
14. Бенедикт Андерсон. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге, перероблене видання. Київ: Критика: 2001. — С. 28.
15. Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? Історичні есе. — Т. 2. — Київ: Основи: 1994. — С. 472.
16. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 32–33; 35; 36.
17. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 37–38.
18. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 16.
19. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 18.
20. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. — Т. 1. — Київ: Основи: 1994. — С. 21–24.

Анотації

Караульная Е. Н. Трактовка процессов нациогенезиса в научном наследии И. Лысяка-Рудницкого.

Обобщаются теоретические взгляды И. Лысяка-Рудницкого на проблемы нациогенезиса и представляется хронологизация процесса украинской “модерной нации, которая дает возможность сравнить взгляды других научных работников на процесс развития наций и обнаружить общие структурные элементы или фазы развития”. Опорными понятиями является этнос, нация и национальное сознание.

Karaulnaya O. M. Interpretation of processes of national development is in scientific heritage of I. Lysayk-Rudnitskiy.

Theoretical conceptions of I. Lysayk-Rudnitskiy on the problems of national development are summarized, and chronology of process of Ukrainian “modern nation which enables to compare the views of other scientific researches on the process of development of nations and find out general structural elements or phases of development” is given. Basic concepts are nation and national consciousness.

С. М. Келембет

ДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЮБНО-ДИНАСТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Тема, якій присвячена дана стаття, в історіографії Давньої Русі викликала досить суттєві розбіжності думок серед різних дослідників (їх детальний огляд див. нижче). А саме, мова йде про два питання: 1) був Ярослав одружений один чи два рази; 2) дата його відомого шлюбу з Інгігерд, дочкою короля Шведського Олава (Олафа) Шьотконунга. Здавалося б, проблема була остаточно вирішена у роботі О. В. Назаренка, який дійшов висновку, що Ярослав був одружений двічі: перша його дружина, Анна, померла у 1018 р., після чого князь у 1019 (чи, можливо, 1020) р. одружився з Інгігерд [14, с. 184–186]. Однак детальне ознайомлення з питанням переконало нас, що дата другого шлюбу Ярослава повинна бути суттєво переглянута. Обґрунтування цієї тези і є головним завданням даної роботи. Слід зазначити, що отримані висновки мають значення не лише для такої спеціальної історичної дисципліни, як історична генеалогія, але можуть бути використані і у власне історичних досліді-